

UOT 82

İSMAYIL BƏY QASPIRALININ ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARININ TƏHLİLİ

Əminə MAHMUDLU*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 aprel 2024; çapa qəbul edilmişdir: 7 may 2024; online-da çap edilmişdir: 25 iyun 2024.

Received: 18th of April, 2024; accepted: 7th of May, 2024; published online: 25th of June, 2024.

Açar sözlər: *üsuli-cədid, qadın, Şərq və Qərb, Şərqdə qadın problemi, Molla Abbas*

Giriş

XIX əsr türk dünyasının görkəmli mütəfəkkir və maarifpərvərlərindən biri olan İsmayıl bəy Qaspiralı yazdığı hər kəlməsi, irəli atdığı hər ideyası ilə, toxunduğu problemlərin çıxış yollarına işıq tutan aydın düşüncəsi, analitik zəkası, gərgin əməyi, mübarizəsi, ən əsası da milləti üçün döyünən qəlbi, həmişəyaşar ideyaları ilə “dünyada türk və türkçülük qaldıqca... bərhəyatdır, əbədi və cavidandır” [1]

Öz dahi sələfi Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi”lik məktəbində dərslər alan İsmayıl bəy Qaspiralı türk dünyasının bərkətli torpaqlarını öz sehrkar qələmi ilə əkib-becərməyə başladı. Turanın bol sulu çaylarını çirkablardan təmizləmək, yurd yerlərini abadlaşdırmaq, ailə ocaqlarını hüququn, təhsilin, elmin, qarşılıqlı hörmət və səmimiyyətin doğulub-böyüdüyü müqəddəs məkanlara çevirmək, cəhalət və xurafatın kökünü kəsib millətin həqiqi dəyərlərinə sahib çıxmasının yolunu-yöntəmini öyrətmək üçün öz məsləhətlərini səfərbərliyə çağırırdı. “Bu 32 il zərfində İsmayıl bəyin millətə etdiyi xidmətləri heç kəs etməyibdir”- deyən Nəriman Nərimanovun səmimi etirafına qoşulan bütün türk dünyasına “*dildə, fikirdə, əməldə birlik*” ideyasını ərməğan və vəsiyyət etdi. [7]

İsmayıl bəy milli mübarizə hərəkatına qoşulanda qarşısında böyük bir proqram var idi. Bu sənədin başında “qadın və qadın haqları” sərəlvhəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

1. İsmayıl bəy Qaspiralının publisistik əsərlərində qadına olan münasibət

Müasir dövrdə qadın öz üzərinə götürdüyü vəzifələrlə önəmli rola malikdir və o, bu cəmiyyətin mühüm bir hissəsidir. Cəmiyyətdə qadının yeri, tutduğu mövqe hər bir dövrdə müzakirə məsələsi olmuşdur. Bu mövzu ədəbiyyatın da əsas məsələlərindən birinə çevrilmiş, istər Şərq, istərsə də Qərb ədəbiyyatında geniş müzakirə məsələsi olmuşdur. Bu mövzu ədəbiyyatın da əsas məsələlərindən birinə çevrilmiş, istər Şərq, istərsə də Qərb ədəbiyyatında bu və ya digər şəkildə həmin problemə geniş şəkildə toxunulmuşdur.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İsmayıl bəy Qaspiralının həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında qadın azadlığı və qadın hüquqları mövzusu əsas yerlərdən birini tutur. O, öz əsərlərində cəmiyyətin müasirləşməsi və inkişafı üçün müasir təhsilin və qadınların ictimai həyatda fəal iştirakının tərəfdarı kimi çıxış edir. “Bizlər gəlib gedirik, amma milli

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mahmudlu.amina@mail.ru

təhsil yaşayacaqdır” [8, s. 93] deyən İsmayıl bəy təhsilin, elmin önəmini vurğulamaqdan heç bir zaman çəkinmir.

İsmayıl bəy Qaspiralı üsuli-cədid hərəkatının banisi idi. XIX əsrdə ortaya çıxan cədidçi düşüncənin əsasını qadınların mövcud problemlərinin həll olması və onların cəmiyyətdə kişilərlə bərabər hüquqa malik olması üçün mübarizə aparmaq təşkil edirdi. Cədidçilərə görə, cəmiyyətin həm maddi, həm də mənəvi inkişafını təmin etmək üçün qadınların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq lazım idi. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün təhsili əsas inkişaf yolu kimi görən İsmayıl bəy Qaspiralı ilk olaraq üsuli-cədid məktəblərini açmaqla qız uşaqlarını təhsilə cəlb edirdi.

Yeri gəlmişkən, ilk üsuli-cədid məktəbi 1884-cü ildə Krım şəhərində Baxçasarayda təsis edilmişdi.

Qaspiralıya görə, bir qız uşağının təhsil alması iki oğlanın təhsil almasından daha vacibdir. İsmayıl bəy fikrini belə açıqlayırdı: “Bir qadının təhsil alması bütün nəslin təhsil almasıdır” [3, s.15].

Qaspiralı qurucusu olduğu “Tərcüman” qəzetində də qadın haqları ilə bağlı məqalələr qələmə alırdı. “Qadınlar” adlı məqaləsində vaxtilə Şərq dünyasında qadına heyvan münasibəti göstərildiyi kimi, Qərb bu xüsusda daha da “irəli” getmiş, qadının “canlı” olub-olmaması sualına cavab axtarmaqla məşğul olmuşdur [5, s. 20]. Lakin çox təəssüf ki, Qərb vaxtilə canlı olduğuna şübhə duyduğu qadına, axır ki, hüquq bərabərliyi verdi, qadının haqqını tanıdı. Təəssüf ki, Herodotun “Tarix” əsərində anılan, qədim dünyanın böyük sərkərdələrinə kişilik dərsi verən Tomris, Oğuz elində kişilərlə birgə at minib ox atan, “Keyxosrovlara, İskəndərlərə əyilməyən” qadınlar daha sonrakı mərhələdə hüquqlarını itirdi, müsəlmanlığı qəbul etmiş türk toplumlarında qadına olan münasibət birmənalı olmadı. Çox zaman qadınlar susduruldu, təhsildən uzaq tutuldu.

Qaspiralı qəzetdə “Qadınlar” başlıqlı yazısında qadının vəzifəsi, hüquqları, cəmiyyətdə tutduğu yer, Şərq və Qərb qadınının müqayisəsi, islam ölkələrində qadın problemi kimi məsələləri araşdırır, bütün bu məsələlərə maarifçi, ziyalı, millətçi bir xadim, mütəfəkkir kimi yanaşırdı. Həmin məqalədə: “İnsanları dünyaya gətirən, bəsləyib-böyüdən, ilk müəllimi olan, dilini, dinini öyrədən qadındır, anadır. Bütün insanları qadın yaradıb. Qadın insanlığa böyük xidmətləri olan varlıqdır” [3, s.15], - deyər çıxış edirdi. Yazının davamında İsmayıl bəy qeyd edir ki, əgər qadınlar güclü, sağlam, təhsilli, zəhmətkeş olsalar, o zaman sağlam, namuslu, mədəni və çalışqan bir cəmiyyətdən danışmaq olar. Əks-təqdirdə, qadınların zəif, cahil, savadsız olduğu bir toplum da bu mənfi xüsusiyyətlərdən təsirlənəcək və sonda məhvə məhkum olacağıq.

İ.Qaspiralıya görə, qadının həyatda üç əsas vəzifəsi var: qadınlıq, analıq və dostluq. Əgər bir qadın bu üç vəzifəni yerinə yetirə bilirsə, o, xoşbəxttir. Bütün bunları yerinə yetirmək üçün isə təhsil almaq lazımdır. Məsələnin maraqlı tərəfi odur ki, qadının vəzifəsindən danışmaqla bərabər İ.Qaspiralı kişinin də üç əsas vəzifəsini qeyd edir: kişilik, atalıq, dostluq. O hesab edir ki, həm atanın, həm də ananın vəzifələri eynidirsə, onların cəmiyyətdəki hüquqları da eyni olmalıdır: “Qadınlığa qədəm qoyan, yəni ana olan qadın ərinin yoldaşdır. Onlar dünyada birlikdə çalışacaq və yaşayacaqlar. Uşaqları birlikdə böyüdəcəklər. Bu vəziyyətdə ər-arvad bir bədən olur, ikisi bir şəxs olur, ikisi binaya, evə çevrilir və ikisinin fayda və zərərləri, sevinc və qayğıları birləşir. “İşləmək, yemək və yaşamaq hamısı birlikdədir” [4, s.14].

“Hər evə bir qadın necə lazımdırsa, hər qadına da elm o cür lazımdır” [3, s.15], - deyən dahi şəxsiyyət qadınlar üçün “Aləmi-nisvan” jurnalını dərc etdirir. Jurnalın baş redaktoru da İsmayıl bəyin qızı, ilk müsəlman qadın hərəkatının lideri Şəfiqə Qasprinskaya idi. Jurnalın əsasını qadın haqları, ailə və uşaq kimi mövzular təşkil etsə də, burada əlavə olaraq tibb, fəlsəfə, ədəbiyyat, siyasət haqqında da yazılar yer alırdı [7, s.61].

2. İsmayıl bəy Qaspıralının bədii əsərlərində qadına olan münasibət

İsmayıl bəyin publisistik əsərlərində qadın problemi məsələsinə elmi-fəlsəfi və ictimai-siyasi münasibət bildirilir. Bədii əsərlərində isə bu məsələ daha çox bədii yanaşmada öz həllini tapır. Hər iki halda biz onun narahatlığını görür, ruhuna hakim kəsilmiş milli duyğuların əksinin diqqəti necə cəlb etdiyinin şahidi oluruq.

“Firəngistan məktubları” əsərində müəllif şərqli və qərbli qadın obrazlarını yaradır və fərqləndirir. Hadisələr Qərbin özünü həm mənfi, həm də müsbət tərəfləri ilə ən gözəl şəkildə göstərə bilən Fransada baş verir. Molla Abbas Firəngistanı gəzib dolaşaraq Qərbin mədəniyyəti ilə tanış olur, onun dilindən Şərq və Qərb mədəniyyətlərini müqayisəli təhlil edilir. Məsələn, Molla Abbas deyir ki, Şərqdə qadınlar kişilərin əlini öpürsə, burada əksinədir: ərlər arvadlarının əlini öpür.

Alman bazarını gəzməyə çıxan Molla Abbas müsafirxanada qalan arvadı Jozefinanı otağa kilidləmir və deyir ki, Firəngistanda qadın özü bir kimsəni içəri çağırmasa, heç bir ziyandan söhbət gedə bilməz. Onların nizam və üsulları çox müntəzəmdir [10, s. 46]. Bütün bunları bir şərqli olaraq nə qədər normal qarşılamağa çalışsa da, Molla Abbas evdə olmayanda Jozefinanın kişi dostlarının evə gəlməsi onu qəzəbləndirir. Jozefina isə bunu çox normal qarşılayır, buranın Daşkənd yox, Firəngistan olduğunu vurğulayır. Lakin Molla Abbas bunu qəbul etmir, çünki o, firəng deyil, tatar idi. İçindəki şərqli ruhu bütün bunları qəbul edə bilməzdi. Əsər bu cəhətlərlə Şərqlə Qərb arasındakı səddi oxuculara çatdırmağa çalışır.

Jozefina heç vaxt ondan yaşca çox kiçik olan Nazlı (“Ölülər”) kimi əri tərəfindən döyülüb öldürülən böyük bacısı Saranın yerinə Mir Bağır ağaya ərə verilmək növbəsi gözləməyib, ondan daha pisi bir gecənin içində “şərəfə nail olmaq üçün” Şeyx Nəsrullahın qarşısına atılmayıb. Züleyxa (“Dərdli Züleyxa”) kimi əri tərəfindən hər gün təpiklə döyülüb xəstəliklərə düşür edilməyib. Sevil (“Sevil”) kimi istehza obyektinə olub, Balas tərəfindən xəyanətə məruz qalmayıb. “Xandostu, amandı, qoyma gəldi” (Sabir)-deyərək, əlli yaşlı kişiyyə ərə verilmək təhlükəsi ilə üzləşməyib.

Əksinə, o, azad bir cəmiyyətdə doğulub, həyatını arzusuna uyğun yaşayıb.

Avropa dəyərlərinə uyğun təhsil alıb, öyrəndiyi türk dili vasitəsilə İstanbul paşalarının evində yaşamaq haqqı qazanıb.

Mirzə Fətəlinin “Hacı Qara” komediyasındakı Sona xanımla Jozefinanı müqayisə edək: İki qadın, iki dünyagörüşü arasındakı ailə qurmaq məsələsindəki fərqli cəhətləri bir qədər nəzərdən keçirək.

Sona xanım Heydər bəyə aşıqdır. Onun müflisləşdiyindən də xəbəri var. Lakin Sona xanım qapalı mühitdə böyüyüb. Elə bir mühitdə ki, yol kəsmək, quldurluq eləmək “kişi işi” hesab olunur. Bəylər Tuğ əkinçisi və Banazor ermənisi kimi lək əkmir, torpaqda sürünməzlər. Əvəzində Heydər bəy kimi asan yolla – təbii ki, haram yolla pul qazanmağı igidlik hesab edir, quldurluq etməkdən utanmırlar. Bu “məşğuliyyət” Sona xanımı narahat edir, ancaq “öhdəsindən gələ bilmədiyini” Heydər bəylə evlənmək üçün ən çox təşəbbüs göstərən də elə Sona xanımın özüdür. Sona xanım üçün ən böyük faciə “birçəkləri ağaranacan” ata evində qarayıb qocalmasıdır. Sona xanım hətta Heydər bəyin onu ata evindən el qaydası ilə – toy mərasimi ilə çıxarmasına belə səbir göstərə bilmir. Sona xanım, əslində Heydər bəyin toy məsrəflərini hansı yolla qazanacağını bildiyi, onun həbs olunacağını düşündüyü üçün bu toyu “istəmir”. Sevidiyi ilə istənilən şərtlər altında yaşamağa razı olan Sona xanım ürəyitəmiz, saf, fədakar olduğu qədər də elmsiz və cahildir. Sona xanım Heydər bəyin bir dediyini iki eləməyəcək, sözündən çıxmıyacaq, ona sədaqət nümayiş etdirəcək, ona Allahın verdiyi qədər övlad dünyaya gətirəcək. Heydər bəy də bəylik imtiyazlarının geri qaytarılacağını gözləyə-gözləyə yenə zəhmətlə çörəkpulu qazanmaqdan yan qaçacaq. Sona xanımın bunca fədakarlığına rəğmən gələcəyi təmin olunmayan bir ailənin əsasını qoyacaq [1, s.123-128].

Jozefina isə bütün fərqli adətləri “adi” qəbul edən fransız olduğu halda, evliliyin ona yükləyəcəyi çətinlikləri və “şərqli məhdudiyətlərini” əvvəlcədən görür. Jozefina üçün “ata-ana rızasının” olması nə qədər vacib deyilsə, adət-ənənənin törədəcəyi fəsadlar o qədər vacibdir. Molla Abbasa qarşı bəslədiyi hissləri ilə yanaşı, “üzü və başı açıq gəzməyin” problem yaratmayacağı ilə yanaşı (guya başqa cür də ola bilərdi), bəzi şərtləri – Molla Abbasın icazə vermədiyi adamlarla görüşməyəcəyi şərtini “qəbul etməsi” də onun üçün, təbii ki, ağılabatan deyil. Molla Abbasın gələcək uşaqların “müsləman kimi böyüdülməsi” məsələsinə “razılıq” verməklə yanaşı, Jozefinanın bu bərdə verdiyi müəmmalı cavab da Molla Abbas kimi oxucunu təşvişə salır. Axı, Jozefina bu “uşaqların” dünyaya gələcəyindən əmin deyildi.

Jozefina düşdüyü hər bir mühitdə öz xeyrinə istədiyi imkanlardan yararlanmağa bilir. O, inkişaf etmiş ölkədə yaşayır, dünyanı səyahət etmək imkanına malikdir.

Qaspiralı “Firəngistan məktubları”nda bizi başqa bir fransız qızı Marqarita ilə də tanış edir. Marqarita daha şanslıdır. Onun gözəl ailəsi, təmin olunmuş həyatı, onu böyük məhəbbətlə sevən Müsyo Şalon kimi atası, yüksək təhsili, gələcəkdə başına keçəcəyi böyük bir ticarət kompaniyası var. Marqarita Gülbahar (“Anamın kitabı”) kimi sözdə azad deyil. Onu heç kəs öz dostuna, qohumuna, tanışına ərə getməyə təhrik etmir.

Qaspiralı üçün bütün analar müqəddəsdir, bütün qadınlar azad yaşamağa layıqdır, müsəlman qadınlarının islamın verdiyi qadın haqlarından istifadə etməlidirlər, türk qadını türk nəslinin davamçıları dünyaya gətirəcək varlıqdır. O, sevgiyə, hörmətə və ehtirama layıqdır. Türk qadını ismətli və sədaqətli. Türk qadını Jozefina kimi ərinin onu müvəqqəti tərkd etməsindən dərhal sonra kişi dostlarını evə çağırmaq. Əgər ərini sevirsə, onun gəlişini həsrətlə gözləyər, onun pişvazına hazırlanar, sevmirsə də, yenə sədaqət nümayiş etdirər. Ancaq türk qadını savadsızlığı və hüquqsuzluğu ucbatından nəinki başqa dili, heç öz dilini də doğru-düzgün danışa bilmir. Çünki ona səsini qaldırmaq qadağası qoyulub, o, başqasının yanında danışa bilmədiyi kimi, ərinə də etiraz edə bilməz.

“Firəngistan məktubları” XIX əsrin sonlarına doğru, 1887-ci ildə qələmə alınmışdır. Hələ bu dövrdə Azərbaycanda qızlar üçün təhsil ocağı yox idi.

XIX əsrin əvvəllərində Tağıyev tərəfindən qız məktəbləri açıldıqdan sonra qızlar təhsilə cəlb edilir. Şimali Azərbaycanın Rusiyanın himayəsinə keçməsi, Azərbaycanda ruslar başda olmaqla bir çox xalqların nümayəndələrinin yaşaması və hakimiyyət təbəqələrində təmsil olunması, neft maqnatlarının Bakıya marağının nəticəsi olaraq, buraya xarici vətəndaşların axını XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Bakını şərq və qərb mədəniyyətlərini özündə birləşdirən bir şəhərə çevirmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda baş verən hadisələri, “Firəngistan məktubları” kimi Şərq və Qərb arasındakı “səddi” açıb göstərən əsərlərdən biri də Qurban Səidin “Əli və Nino” romanıdır. Əsərdə Əlixan Şirvanşir Molla Abbas kimi şərq, Nino Kipiani isə Jozefina kimi Qərbi, Qərb mədəniyyətini təmsil edir. Hər iki əsərə baxsaq, Nino və Jozefina arasında müəyyən paralellik tapa bilərik. Hər iki obraz Qərb düşüncəsini təmsil edir, xristiandırlar, açıq dünyagörüşlüdirlər.

Əsərdə dünyəvi elmlərə aid kitabların “Qərb elminin kitabları – kimya, latın, fizika, triqonometriya kitabları” [5, s.10] deyə təqdimi Qərbin dünyəviliyi, Şərqi milli dəyərlərə söykənməsi məsələsinə də diqqət çəkir. Şərq dəyərlərinə görə qadınla kişi eyni məclisdə otura bilməzdisə, bu anlayış Jozefina və Nino üçün çox normal qəbul olunurdu. Bu qızların hər ikisi şərqli gəncə ailə qurur.

Ancaq Jozefina heç vaxt Şərq adət-ənənələrini qəbul etmir, elə buna görə də Molla Abbas ondan ayrılır. Nino isə Əlini sevir, Şərqi bəzi qayda-qanunlarına qarşı antipatiyası açıq şəkildə görünərsə də, Əliyə olan sevgisi xatirinə o, Şərq həyatına alışmağa çalışır. Jozefina Türkiyədə İstanbul vəzirlərinin birinin evində yaşasa da,

əslində Fransada böyüyüb. Nino isə bakılıdır, Şərqi Jozefinadan daha yaxşı tanıyır. Başqa nüansları da unutmamalıyıq. Əlixan Bakıda qərb müəllimlərindən dərslər alır, Şərqdə Qərb mühitinin kiçik bir hissəsi kimi təmsil olunan bu gimnaziya onun dünyagörüşünün formalaşmasında müəyyən təsirə malik olub, Molla Abbas isə Daşkənd mədrəsəsində oxuyub, yalnız dini təhsilin verildiyi bir mühitdə böyüyüb. Əli ilə Ninonun sevgisi Molla Abbasın Jozefinadan təsirlənməsi və Jozefinanın bu münasibətə etinasız olmaması həddində deyil, hüdudsuzdur – həqiqi və böyük bir sevgidir. Əli ilə evlənməsinin Ninoya yüklədiyi çətinliklə Molla Abbasın Jozefinanı “öz şərtlərinə razı salması” arasında yerlə göy qədər fərq var. Qasıralının XIX əsrin 80-ci illərini, Qurban Səidin XX əsrin ikinci onilliyindəki hadisələri öz əsərinə mövzu etməsi kimi əsərlərin yazılma tarixi də fərqlidir. Bu iki əsəri bir-birindən haradasa otuz ilə yaxın bir zaman fərqi ayırır. Şərqi Qərbə “yaxınlaşmasında” otuz il müəyyən bir zaman ayrıdır və bu illər Şərqi Qərbi “anlaması” üçün yetərli müddətdir.

İsmayıl bəy “Fırəngistan məktubları” əsərindəki Jozefina vasitəsilə öz düşüncəsindəki qərblı qadın obrazını əks etdirmişdir. Molla Abbas Odessada bir teatrda Jozefina ilə tanış olur. Qərblı qadınların əksinə, daha qapalı geyinmiş Jozefina Molla Abbasın diqqətini cəlb edir. Molla Abbas Jozefina ilə mədəni və gözəl bir qadın olduğu üçün evlənir. Amma Jozefinaşərqdə olduğu kimi həyatını ancaq evdə ev işləri ilə keçirən qadınlardan deyil. Bir tərəfdən isə, o, Qərb qadınları kimi açıq-saçıq paltar da geyinmir.

Əsərdə Molla Abbasın məhz bu xüsusiyyətlərdən təsirlənərək onunla evlənməsi təsadüfi xarakter daşıyır.

Molla Abbas Şərqi təmsilçisi idi. Avropada qadınların kişilərlə olan yaxın münasibəti şərqdə normal qarşılanmırdı. Molla Abbasın “şərqi” mühitindəki qadınlar yalnız ona məhrəm olan kişilərlə deyib-gülə bilirdi. Jozefinanın qatarda ilk dəfə gördüyü Henrixlə səmimi söhbət etməsi, kirayə qaldıqları evə Molla Abbas evdə olmayanda yad kişiləri çağırması Molla Abbası təəccübləndirir. Beləliklə, fərqli mədəniyyətlərdən gələn-biri şərqli, digəriqərblı olan bu iki insanın arasında yaranan mübahisə onların evliliklərinin bitməsinə səbəb olur. Müəllif bu xüsusiyyətlərlə Şərqi və Qərb arasındakı kəskin cizgini göstərməyə çalışır.

Qasıralı, demək olar ki, əsərin hər yerində iki fərqli mədəniyyətin daşıyıcısı olan qadınların müqayisəsini verir. Jozefinadan boşanan Molla Abbas ona xərclədiyi pullardan, xərclərinin çox olmasından danışır. Çünki onun gördüyü şərqli bir qadın ərinə çox pul xərcləməyən, həmişə aza qanə olan, evinə, uşaqlarına baxan bir varlıqdır. Molla Abbas Jozefina ilə ayrıldıqdan sonra deyir: “Fırəngistanda aşağı təbəqəyə mənsub naqis tərbiyə görmüş bir qadın bunca یرfan, nəzakət və lətafətə yiyələnib mənim kimi bir tatarın ağılını başından çıxarmağı bacarmışdısa, həqiqətən, tərbiyəli və ağıllısına rast gəlsəm, düşüncəmin, könlümün necə qeyb olunacağı tamamilə anlaşılındır” [2, s. 66]. Buradan görünür ki, adi bir fransız qadın özünü elmi yöndən, müasir tələblər baxımından inkişaf etdirir, ərinə, uşağına baxan şərqli qadın isə cahil olaraq qalır.

Qasıralının “Darürrahat müsəlmanları” əsərində isə xəyali bir ölkə olan Darürrahatda kişilər kimi qadınların da təhsilinə çox böyük önəm verilir. Şərqi əksinə, Darürrahatda qızlar da oğlanlar kimi dörd il ibtidai təhsil alır, bundan əlavə olaraq qızlara tibb, riyaziyyat kimi dünyəvi elmlər tədris olunurdu. Darürrahat ölkəsindəki qızlar Molla Abbasın yaşadığı mühitdəki qızlar kimi cəmiyyətdən təcrid olunmamışdır. Oradakı qızlar üzvlərini örtmür, kişilərin olduğu yerdə rahat danışa, müstəqil fikir yürüdə bilirlər. Molla Abbasla məlumat verən Fəridə Banu kimi təhsilli qızlar kişilərlə eyni mühiti paylaşa, hətta onlara rəhbərlik belə edə bilirlər.

İsmayıl bəy Qasıralı xəyali hekayəsi “Darürrahat müsəlmanları” əsərində idealında yaratdığı islam ölkəsinin təsvirini verir. Təhsilli müsəlman qadını Fəridə Banu onun ideallarını özündə əks etdirir. Fəridə Banu da türkünstanlı qadınlar kimi is-

lami dəyərlərə sahibdir. Başını bağlayır, lakin türküstanlı qadınlar kimi üzünü örtür. Qaspiralının burada əsas məqsədi inancılı bir qadının geyindiği pal-paltarın onun təhsilinə mane olmadığını göstərmək idi. Fəridə Banu aldığı təhsil sayəsində əldə etdiyi təcrübəni bütün mühitlərdə istifadə edə bilir, qadın-kişi ayrı-seçkiliyi etmədən öz bacarıqlarını həyatda tətbiq etməyi bacarır. Bu xəyali ölkədə, həqiqətən də, insan hüquqları ən yüksək səviyyədədir.

Darürrahatda qadın və kişi bərabərdir, onların münasibəti müəyyən şərtlərə bağlıdır. Burada qadın nə mal kimi alınıb satılır, nə də hüquqsuz bir qul kimi ərə verilir. Ailə insafsızlıqdan uzaq, məhəbbət və ünsiyyət üzərində qurulub. Yaşlı bir kişiye cavan qızın ərə verilməsi qadağandır, hətta nikahdan əvvəl hər iki tərəfə yaşları, irsi, fiziki xəstəlikləri barədə məlumat verməlidir. Molla Abbas bu ölkədən vətəni Türkünə qayıtmaq, burada gördüklərini öz vətəndə tətbiq etmək istəyir. Bunun üçün yollar axtarır, lakin bura gəlib çıxmaq necə çətindir, buradan çıxmaq ondan min qat daha müşkül məsələdir.

Öz vətəninə qayıtmaq üçün Fəridə Banu və Şeyx Cəlalla da məsləhətləşən Molla Abbas həyəcan içində bir yol tapmağa çalışarkən yuxudan ayılır, gözünü xəstəxanada açır. Başının üstündə dayanan fransız həkim qadın ona 40 gündür ki, xəstə olduğunu söyləyir, Molla Abbas bütün bunların yuxu olduğuna inanmaq istəmir, fəqət Darürrahata çıxan nə bir tunel, nə də bir yol tapılır.

Əslində Qaspiralı bu ölkənin təsvirini verməklə görmək istədiyi, arzuladığı mühitin idealizə edilmiş maketini yaradır. Türkünə da belə bir azad düşüncəli cəmiyyətin mövcud olmasını arzulayır, ancaq təəssüflər olsun ki, doğma vətəninin cəhalət içində çapaladığını ürək ağrısı ilə əks etdirməyə məcbur olurdu.

İsmayıl bəy Qaspiralı Molla Abbasın dili ilə qərblı qadını sadəcə şərqli qadınla deyil, şərqli kişi ilə belə müqayisədə verir. Marqaritanın dövrün gündəmində olan məsələlərdə olan fikirlərini bəyənir, hətta Daşkənddə qalsa bir firəng qızı qədər anlayış və bilgi sahibi olmayacağı fikrini ifadə edir [9, s. 248].

İsmayıl bəyin qadın qəhrəmanları silsiləsinin daha bir maraqlı obrazı ilə – “Arslan qız” hekayəsinin qəhrəmanı türk qızı vətənpərvər və mərd Gülcəməldir. Amansız və qəddar Çin qoşunları tərəfindən təslim olma təhdidi alan qədim türk diyarı Kaşğarın Üçtürfan şəhərinin əhalisi seçim qarşısındadır: ya düşmənə təslim olmalı, yaxud da ki, qeyri bərabər döyüşdə vuruşaraq həlak olmalıdırlar. Hər iki halda üçtürfanlıların aqibəti sual altındadır. Xalqın əksər hissəsi döyüşdən imtina etmək fikrindədir. Şeyxi İzzət atanın mərd qızı on altı yaşlı Gülcəməl isə vuruşaraq ölməyi təslim olmaqdan daha üstün tutan namuslu vətən qızıdır. Gülcəməlin cəsəreti, qətiyyəti, təhsili, şücaəti, yardıma döyüşçülər çağırmaq üçün təhlükəli səfərə çıxması, ən çətin anda qadınlardan birlik nümayişi istəyib düşmənin geri oturdulmasına nail olması hekayənin əsas mövzunu təşkil edir. “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” atalar sözünün ən bariz nümunəsi kimi, Gülcəməlobrazı Qaspiralı tərəfindən türk-müsəlman qızının doğru böyüdülmək, cəmiyyətin ən layıqlı üzvü olmaq məsələsinə münasibətinin bədi təzahürüdür.

Nəticə

İsmayıl bəy Qaspiralının – məşhur türkçünün, “*sözdə birlik, fikirdə birlik, əməldə birlik*” ideyası müəllifinin istər yaradıcısı və naşiri olduğu “Tərcüman” qəzetində, istərsə də müxtəlif yazılarında, bədi əsərlərində qadın və qadınlara münasibəti öz humanizmi və ədalətli mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Qadının cəmiyyətdə, ailədə rolu məsələsində İsmayıl bəyin mövqeyi bəllidir və o, əsas etibarilə qadın hüquqlarını müdafiə etməklə yanaşı, onların təhsil alması məsələsini də gündəmə gətirir. Bədi əsərlərində və eləcə də publisistik məqalələrində o, çarəni təhsildə, elmdə görmüş, təhsilli qadının cəmiyyəti dəyişdirəcəyinə inanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. "Türk yurdu", 1330, №12.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Qaspiralı İ. Firəngistan məktubları, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2015, 300 s.
4. Quliyev E. İsmayıl bəy Qaspiralı yaradıcılığında qadın problemi // Kaspi, 28 mart. 2018-ci il.
5. Quliyev E. İsmayıl bəy Qaspiralı: həyatı və yaradıcılığından səhifələr (1851-1914) // Xalq cəbhəsi qəzeti, 26 noyabr 2019-cu il.
6. Qurban Səid. Əli və Nino. Bakı: Şərq və Qərb, 2006, 208 s.
7. Nərimanov N. Bağçasarayda imtahan meydanı // Bəsirət qəzeti, № 22, 29 sentyabr, 1914.
8. Tahirli A. Bütün türklərin tərcümanı, Bakı: Ozan nəşriyyatı, 2011, 240 s.
9. Aliyeva Ç.M. Nesip Yusufbeyliden Mektuplar Şefika Gaspıralıya. İstanbul: Ötügen, 2018, 264 s.
10. Hablemitoğlu N. Gaspıralı İsmail. İstanbul: Pozitiv Yayınevi, 2014, 136 s.
11. İşbilir A., Dikkaya M. Ceditçi düşüncədə kadının sosyo-ekonomik rolü ve etkileri // Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlikiler Dergisi, 2021, 7(2), s. 260-280. (https://dergipark.org.tr/tr/pub/kkujob_pir/issue/67132/974234)
12. Koçyiğit D. Öteki Aynasında Kendini İzlemek. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018, 484 s.

Резюме

Амина Махмудлу

Анализ женских образов в творчестве Исмаил-бея Гаспирали

Исмаил бек Гаспирали, занимающий важное место в истории турецкой литературы и являющийся видным представителем крымскотатарской литературы, по своим идеям и целям является гением всего тюркского мира. Этот гений, живший и творивший в конце XIX – начале XX века, становится провозвестником своих новаторских идей как в художественном, так и в публицистическом творчестве и всегда желает видеть свою нацию в авангарде.

Его стремление всегда видеть на переднем плане народ, к которому он принадлежит, делает его просвещенным человеком, а тот факт, что его идеи остаются актуальными и сегодня, еще раз доказывает, какой он человек. В произведениях Исмаил бея Гаспирали освещаются роль и место женщины в обществе, образование и грамотность восточного народа.

В статье были обращены внимание на его взгляды на тюркизм, на работу, которую он проделал для спасения своего народа от невежества, обсуждалось отношение, которое он проявлял к женщинам, и то значение, которое он придавал восточным женщинам в своих публицистических и художественных произведениях. Указывал, что основная проблема – это необразованное и неграмотное общество.

Основная цель статьи – показать положение и долг восточных и западных женщин в обществе того времени на основе «Письма Фиренгистана» Исмаил бея Гаспирала. И другие произведения автора, и произведения, написанные в то время, сопоставляя образы женщин, выделяют то место, где Исмаил-бей хочет видеть восточную женщину.

Будь то в письмах Фирангистана или в других произведениях, Исмаил-бей хочет развивать идеи восточных людей, приводя различные сравнения отношения к женщинам на Востоке и пуганицы между Востоком и Западом. Конечно, через определенный промежуток времени он может осуществить свое желание, пусть даже частично. При всех этих аспектах Исмаил бей Гаспирали является незабываемой личностью, и его всегда будут помнить, изучать и изучать.

Ключевые слова: *традиционно-современное, восток и запад, проблема женщин на востоке, Молла Аббас*

Summary

Amina Mahmudlu

Analysis of Female Images in the Works of İsmayil Bey Gaspıralı

İsmayil Bey Gaspıralı, who has an important place in the history of Turkish literature and is a prominent representative of Crimean-Tatar literature, is a genius of the whole Turkic world with his ideas and goals. This genius, who lived and created at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, becomes the herald of his innovative ideas in both his artistic and journalistic works, and always wants to see his nation at the forefront.

His desire to always see the people he belongs to in the forefront makes him an enlightened person, and the fact that his ideas remain relevant today once again proves what kind of person he is. In the works of İsmayil Bey Gaspıralı, the role and place of women in society and the education and literacy of the eastern people are highlighted.

In the article, his views on Turkism, the work he did to save his people from ignorance were brought to attention, the attitude he showed to women and the value he gave to oriental women in his journalistic and artistic works were discussed, and it was pointed out that the main problem is an uneducated and illiterate society.

The main purpose of the article is to show the position and duty of Eastern and Western women in society at that time, based on İsmayil Bey Gaspıralı's "Letters of Firengistan". Both the author's other works and the works written at that time, comparing the images of women, highlight the place where İsmail Bey wants to see the oriental woman.

Whether in the letters of Firangistan or in other works, İsmayil Bey wants to develop the ideas of Eastern people by giving different comparisons to the attitude towards women in the East and the confusion between the East and the West. Of course, after a certain period of time, he can achieve his wish, even partially. With all these aspects, İsmayil Bey Gaspıralı is an unforgettable personality and will always be remembered, studied and studied.

Key words: *traditional-modern, east and west, the problem of women in the east, Molla Abbas*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızırəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.